

Benjamin J. Kaplan

*Religieuze ontmoetingen in de grensgebieden van vroegmodern Europa: het geval Vaals*¹

Vaals ligt in de uiterste zuidoosthoek van de Nederlandse provincie Limburg en is ver verwijderd van de Nederlandse centra van bewoning en macht. Tegenwoordig ontleent de plaats zijn identiteit en bekendheid voornamelijk aan het feit dat het op het snijpunt van drie landsgrenzen ligt. Ook in de vroegmoderne tijd was Vaals een grens- en ontmoetingsplaats. Aan de oostkant, waar nu de Duits-Nederlandse grens loopt, grensde het aan Aken, toen een Vrije Rijksstad in het Duitse Rijk; ten zuiden lag het Hertogdom Limburg, dat deel uitmaakte van de Spaanse, later de Oostenrijkse Nederlanden. In feite vormde Vaals, met de nabijgelegen dorpen Vijlen en Holset, een kleine territoriale enclave van de Republiek der Verenigde Nederlanden, want aan de westkant, tussen Vaals en de overige Staatse landen in het huidige Zuid-Limburg, lag het Duitse graafschap Wittem. Dit soort enclaves, die niet aan de overige territoria van een land grenzen, zijn in onze ogen anomalieën, maar kwamen in die tijd vaker voor. Het belangrijkste verschil met de huidige situatie is echter dat de grenzen die Vaals van zijn naastgelegen buurlanden scheidden niet alleen politiek, maar ook religieus van aard waren. Want terwijl de Republiek officieel calvinistisch was, waren Aken, Limburg en Wittem uitgesproken katholiek. Volledig omgeven door katholieke gebieden was Vaals een buitenpost, niet alleen van de Republiek, maar ook van de 'ware gereformeerde religie'. Daardoor werd het een plaats waar protestanten en katholieken elkaar ontmoetten, en – zoals we zullen zien – strijd leverden.

De situatie in Vaals wijkt af van het standaardbeeld van de religieuze verhoudingen in vroegmodern Europa. Daarin wordt verondersteld dat de meeste inwoners van Europa na de protestantse reformatie en de katholieke contrareformatie weinig of geen contact hadden met mensen van een andere gezindte. Men gaat ervan uit dat het principe van *cuius regio eius religio* ('wiens gebied, diens godsdienst'), al of niet vastgelegd in formele verdragen, betekende dat de vroegmoderne heersers in staat waren het door hen aangehangen soort christendom op te leggen aan hun onderdanen.

Er was wel een klein aantal staten waar meer dan één kerk was toegelaten, in het bijzonder in Frankrijk tot de herroeping (in 1685) van het Edict van Nantes (waarin het protestantisme was getolereerd). In landen als de Nederlandse Republiek werd religieuze diversiteit de facto geaccepteerd, hoewel de staat zich officieel alleen verbond met het calvinisme. Kooplieden, soldaten, en enkele andere uitzonderlijk mobiele groepen kwamen andere confessies tegen op hun reizen in het buitenland. En in sommige christelijke landen werden joodse minderheden getolereerd. Maar het algemene beeld is dat de meeste mensen

1 Enigszins verkorte vertaling van een Engelstalig artikel in: *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 37 (2013) 4-19.

in Europa, in het bijzonder op het platteland, in kerkelijk gesloten werelden leefden, samen met anderen die hetzelfde geloof aanhingen en dezelfde kerk bezochten.

Dit beeld is echter volkomen onjuist. In een groeiend aantal studies is aangetoond dat aanzienlijk, mogelijk miljoenen meer Europeanen dan voorheen werd aangenomen, in een situatie leefden met religieuze diversiteit.² Dat was onder meer het geval langs staatsgrenzen. Vaals is hier een voorbeeld van. In de vroegmoderne periode waren er honderden grenzen in Europa tussen staten met verschillende officiële godsdiensten. Er waren vooral heel veel grenzen in Midden-Europa, waar het principe van *cuius regio* werd toegepast in elke afzonderlijke Zwitserse kanton en in elk territorium of bestuurlijke eenheid van het Duitse Rijk. Sommige daarvan waren naar moderne begrippen zeer klein: het katholieke Zug in Zwitserland bijvoorbeeld had slechts een oppervlakte van ongeveer 16 bij 20 kilometer (de meren inbegrepen) en het grensde voor meer dan een derde aan het protestantse Zürich. Andere waren zeer onregelmatig gevormd, met enclaves en exclaves, waardoor zij onlosmakelijk waren verbonden met hun burens. Het keurvorstendom Palts is hiervan een extreem voorbeeld. Bernard Vogler heeft opgemerkt dat er maar weinig inwoners van de calvinistische Palts op meer dan vijftien kilometer afstand van lutheraans gebied woonden.³ Dit wijst op een meer algemeen verschijnsel: ook wie in een religieus homogeen gebied woonde, kwam regelmatig mensen tegen met een andere geloof als die dicht bij een grens woonden van een gebied met een andere godsdienst.

Wat gebeurde er met mensen van verschillend geloof wanneer dit het geval was? Welk effect had de institutionele en regulerende werking van politieke grenzen op hun interacties? Welke vorm kreeg hun verhouding, zowel conflictueus als coöperatief? En wat was het effect van de nabijheid van de grens op de inhoud van het religieuze leven in bij de grens gelegen plaatsen? Dit soort vragen is tot nu toe nog niet diepgaand door historici onderzocht en komt ook niet aan de orde in de interdisciplinaire grensstudies.⁴ 'Grensstudies' zijn een recent opgekomen veld van onderzoek,⁵ ook in de geschiedenis, mede onder invloed van de zogenoemde 'spatial turn',⁶ maar er is in deze benadering tot op heden niet veel aandacht geweest voor de godsdienstige aspecten. In dit artikel zal ik eerst ingaan op de belangrijkste theoretische inzichten uit de 'grensstudies' en op de relevantie daarvan voor het onderzoek naar religieuze grenzen in vroegmodern Europa. Daarna belicht ik aan de hand van het complexe,

2 Voor een synthese, zie: Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, Mass./London 2007).

3 Bernard Vogler, 'La naissance d'une frontière confessionnelle dans les pays rhénans de 1555 à 1618', in: Robert Sauzet (ed.), *Les frontières religieuses en Europe du XVIe au XVIIe siècle* (Parijs 1992) 312.

4 Een opmerkelijke uitzondering is Evan Haefeli, *New Netherland and the Dutch Origins of American Religious Liberty* (Philadelphia 2012) hfdst. 8.

5 Mathias Albert, 'On boundaries, territory and postmodernity: An international relations perspective', *Geopolitics* 3 (1998) 53-68.

6 Barney Warf en Santa Arias, *The spatial turn: interdisciplinary perspectives* (Londen 2009).

maar exemplarische geval Vaals, twee kenmerken van het religieuze leven in vroegmoderne grensregio's: religieuze groeperingen van allerlei slag maakten creatief gebruik van de staatsgrenzen om hun godsdienstige doelstellingen te verwezenlijken, en in het bijzonder dissidente groepen maakten gebruik van de nabijheid van de grens om de uitoefening van hun godsdienst en zelfs hun overleving mogelijk te maken.

Grensstudies

In grensstudies wordt ervan uitgegaan dat territoriale grenzen een uitingsvorm zijn van een veel algemener verschijnsel: door het trekken van grenzen maken mensen sociaal onderscheid en construeren zij identiteiten.⁷ In dit opzicht kunnen politieke grenzen worden vergeleken met grenzen tussen rassen, etnische groepen, klassen, en de geslachten. Door grenzen te trekken groeperen mensen zich in categorieën en door zich van anderen af te grenzen bepalen zij hun identiteit. Wat dit betreft zijn de grensstudies sterk beïnvloed door postmoderne theorieën die uitgaan van het kunstmatige en geconstrueerde karakter van groepsidentiteiten.⁸ Postmoderne denkers als Mathias Albert stellen zelfs dat er geen vaststaande identiteiten bestaan die aan de vorming van grenzen voorafgaan; culturele verschillen zijn zelf een product van de constructie van grenzen met anderen.⁹ Dat neemt niet weg dat de reële werking van politieke grenzen, als ze eenmaal zijn gevormd, ook in de grensstudies wordt erkend als dynamische factor in de constructie van verschillen tussen territoria en hun bewoners. Het grote verschil met andersoortige, symbolische grenzen is dat zij een territoriale en ruimtelijke vorm aannemen, die wordt bepaald door overheidsmacht.

Dat geldt grotendeels ook voor de vroegmoderne periode, zij het dat politieke macht toen niet altijd in aaneengesloten territoriale eenheden werd uitgeoefend. In juridische en politieke documenten werd bestuurlijke reikwijdte eerder gedefinieerd door een lijst van jurisdicties en/of administratieve eenheden waarop die betrekking had dan door een bepaald territorium.¹⁰ Met andere woorden: een staat was een samenraapsel van gemeenschappen, die niet noodzakelijk een aangesloten bestuurlijke en territoriale eenheid vormden, onder een heerser of een bestuursorgaan dat daarover de soevereiniteit bezat, en het recht had om – onder meer – wetten uit te vaardigen, munten te slaan, en recht te spreken.

7 David Newman en Anssi Paasi, 'Fences and Neighbours in the Post-modern World: Boundary Narratives in Political Geography', *Progress in Human Geography* 22 (1998) 188.

8 Zie bijvoorbeeld Vladimir Kolossov, 'Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches', *Geopolitics* 10 (2005) 624; Akhil Gupta en James Ferguson, 'Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference', *Cultural Anthropology* 7 (1992) 11; Jan Penrose en Peter Jackson (eds), *Constructions of race, place and nation* (Londen 1993) 205, 207.

9 Albert, 'On boundaries, territory and postmodernity', 63.

10 M.S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919* (New York 1993) 96-100; Jeremy Black, 'Boundaries and conflict: International relations in *ancien régime* Europe', in: C. Grundy-Warr (ed.), *Eurasia* (Londen 1994) 19-54.

Grenzen en godsdienst in vroegmodern Europa

Hoe ook gedefinieerd, in vroegmodern Europa speelden grenzen overduidelijk een rol in de bepaling van zowel religieuze als politieke identiteiten van gemeenschappen. Omdat staten officiële godsdiensten voorschreven, bepaalde de positie van gemeenschappen op de politieke kaart en hun ondergeschiktheid aan een bepaalde overheid tot welke christelijke confessie zij behoorden. Anders dan vóór de Reformatie werden gemeenschappen in duizenden gevallen ook verdeeld door godsdienst. Aan de grenzen botsten staten op elkaar, die zich opstelden als verdedigers van rivaliserende godsdiensten en religieuze tegenstellingen representeerden. Omdat de logica van *cuius regio* veronderstelde dat geloofsverschillen binnen territoria werden onderdrukt, werden de verschillen tussen deze gebieden benadrukt. Politieke grenzen stelden overheden in staat geloofsrichtingen op te leggen of de orthodoxe uitoefening daarvan voor te schrijven, maar omdat deze macht bij de grens zelf ophield, maakte die tegelijk dissidente invloeden van de andere zijde mogelijk. In de zestiende eeuw vormde het protestantse vorstendom Orange in Frankrijk bijvoorbeeld een toevluchtsoord voor protestanten uit de pauselijke staat Avignon, gelegen op een afstand van slechts dertig kilometer.¹¹

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat onderdanen in het algemeen niet hermetisch door staatsgrenzen van elkaar werden gescheiden. Grenzen zijn tot op zekere hoogte doorlaatbaar. Dit was zeker het geval in de vroegmoderne periode, toen er geen effectief mechanisme bestond om grensovergangen te controleren, laat staan te sluiten. Staatsgrenzen reguleren en geven richting aan de handelingen van de bevolkingsgroepen die erdoor worden omsloten,¹² maar zij vallen niet zonder meer samen met sociale, economische of culturele grenzen. Die worden ook bepaald door handelsbetrekkingen, verwantschapsnetwerken en andere sociale relaties. Over de grens heen kunnen stabiele en vaak essentiële sociale relaties blijven bestaan. Sterker, door een grens bepaalde verschillen kunnen juist aanleiding zijn voor het ontstaan van grensoverschrijdende betrekkingen, bijvoorbeeld op economische gebied.¹³ Zo sloegen de katholieke inwoners van de Duitse landen die aan het protestantse Zwitserse kanton Schaffhausen grensden hun wijnvoorraden op aan de Zwitserse kant om heerlijke rechten in hun eigen gebied te omzeilen. Het verschil in godsdienst was daarbij irrelevant. Er werden grensoverschrijdende huwelijken gesloten en de protestantse inwoners van het dorp Thayngen deden volop mee aan de katholieke feesten aan de overzijde van de grens, die in het protestantse Schaffhausen waren verboden.¹⁴

11 Marc Venard, 'Mosaique politique, carrefour culturel et frontières confessionnelles dans la province ecclésiastique d'Avignon au XVIe siècle', in: Sauzet, *Les frontières religieuses*, 301-307.

12 Newman and Paasi, 'Fences and Neighbours in the Post-modern World', 194. Cf. Robert Muchembled, 'Introduction', in: Eszter Andor en István György Tóth (eds.), *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1400-1750* (Boedapest 2001) 4.

13 Fredrik Barth, *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference* (Londen 1969) 10.

14 Roland Hofer, "'Nun leben wir in der gefährlichsten Zyth". Prolegomena zu einer Geschichte Schaffhausens im konfessionellen Zeitalter', *Schaffhauser Beiträge zur Geschichte* 72 (1995) 23-70.

Van dit soort voordelen kan natuurlijk alleen worden geprofiteerd door mensen of bedrijven die op een begaanbare afstand van de grens zijn gevestigd. De mogelijkheid tot grensoverschrijdende interacties binnen deze grenszone is een belangrijke factor in de vormgeving van het dagelijks leven van de grensbewoners. Er ontstaan daardoor gebieden met een eigen karakter, waarin inwoners aan beide zijde van de grens met elkaar zijn verbonden – soms sterker dan met hun landgenoten uit andere streken.

Het is belangrijk om vast te stellen dat politieke grenzen vaak niet eenzijdig door machthebbers konden worden opgelegd en dat grensbewoners zich daar niet steeds passief aan onderwierpen. In dit verband kan worden gewezen op de wijdverbreide en ook voor Vaals relevante praktijk van wat in het Duits *Auslaufen* wordt genoemd. Dit hield in dat religieuze dissidenten in de ene staat de grens overtrokken om kerkdiensten te bezoeken in een andere staat, waar hun geloofsrichting wel legaal was. In verschillende perioden en vormen kan dit in de vroegmoderne tijd worden aangetroffen in Zwitserland, Duitsland, Oostenrijk, Polen, Transsylvanië, Hongarije, Nederland, Frankrijk en Ierland. *Auslaufen* werd in de zeventiende eeuw door Silezische lutheranen op zo grote schaal gepraktiseerd dat er langs de Silezische grens met Brandenburg en Saksen een hele reeks *Grenzkirchen* werd gebouwd om aan deze behoefte tegemoet te komen.¹⁵ *Auslaufen* was slechts mogelijk omdat politieke en religieuze grenzen samenvielen. Op paradoxale wijze werden deze grenzen door deze praktijk van grensoverschrijding zowel genegeerd als bevestigd. Door hun godsdienst aan de andere zijde van de grens te beoefenen accepteerden en versterkten de gelovigen de hen opgelegde beperkingen in hun eigen gebied. De autoriteiten werkten daaraan mee door de grensoverschrijding van de dissidente gelovigen niet te vervolgen of te belemmeren – wat niet wil zeggen dat zij overal met rust werden gelaten.¹⁶ Dat was zeker niet het geval in Vaals.

Het geval Vaals

In 1750 stonden er in de kern van Vaals slechts 10 tot 12 huizen, maar er waren kerken van niet minder dan vijf verschillende religieuze groeperingen: van katholieken, lutheranen, mennonieten (doopsgezinden), en van een Waals hervormde en gecombineerde Duits-Nederlands hervormde gemeente.¹⁷ Waarom waren er zoveel kerken? Dat had alles te maken met de ligging van Vaals tussen de grenzen van de Nederlandse Republiek, de Habsburgse Nederlanden, en Aken.

15 Olivier Châline, 'Frontières religieuses: la Bohême après la montagne blanche', in: Andor en Tóth, *Frontiers of Faith*, 60-61; Herbert Schöffler, *Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung. Von Martin Opitz zu Christian Wolff* (Frankfurt/Main 1974) 14-15.

16 Meer over *Auslaufen* in: Kaplan, *Divided by Faith*, hfdst. 6.

17 Rinse van Noordt en M. Tyderman, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. dl. 2. Vervattende eene beschryving der Generaliteits Landen, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper-Gelderland met den staat der bezetting in de barriere-plaatsen enz. Met nauwkeurige landkaarten en printverbeeldingen versierd* (Amsterdam 1751) 415-416.

Aan het Von Clermontplein in Vaals, tegenover het 'Stammhaus' van de familie Von Clermont, lag ooit de kerk van de mennonieten. Later hielden zij kerk in het huidige complex, dat in de volksmond 'verves' (verfhuis) wordt genoemd omdat de doopsgezinde gemeente hier haar wol verfde, 2011. Fotocollectie SHCL.

Oorspronkelijk behoorde Vaals tot het Land van 's-Hertogenrade, een van de drie Brabantse Landen van Overmaas (zo genoemd omdat ze vanuit Brussel gezien aan de overkant van de Maas lagen). Deze landen werden in 1632 door stadhouder Frederik Hendrik voor de Republiek veroverd op de Spanjaarden, maar het gebied bleef omstreden tot er in 1661 een definitieve grensregeling werd vastgesteld in het zogenoemde Partagetractaat. Dit verdeelde de Landen van Overmaas in een ingewikkelde mozaïek van niet-aaneengesloten territoria van respectievelijk de Republiek en de Habsburgse Nederlanden. Vaals was belangrijk voor de Republiek omdat het kon dienen als een protestantse buitenpost voor de Akense protestanten die daar ter kerke konden gaan.¹⁸

Aan het eind van de zestiende eeuw had het protestantisme in Aken een grote aanhang verworven en gedurende een korte periode hadden de protestanten het Akense stadsbestuur in handen gehad. Een keizerlijk decreet uit 1598 had aan deze episode een einde gemaakt, waarop een periode van vervolging was gevolgd. In 1611 waren de Akense protestanten in opstand gekomen en hadden zij opnieuw de controle over de stad verworven. Drie jaar later had Keizer Matthias de hulp van Spaanse troepen ingeroepen om de stad te bezetten, het katholieke stadsbestuur te herstellen, en de opstandelingen te straffen. In 1614

18 P.J.H. Ubachs, 'De Maasveldtocht van 1632, oorzaken en gevolgen', *De Maasgouw* 102 (1983) 1-23; J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Assen 1978).

werd het protestantisme opnieuw strikt verboden, zowel in de stad zelf als in het omliggende gebied dat onder haar gezag viel, het zogenoemde *Aachener Reich*. Aken werd na deze periode van onrust fervent katholiek, met een bij sommige bewoners hevige haat tegen het protestantisme. Niet-katholieke gemeenschappen konden alleen clandestien overleven, 'onder het kruis' van de vervolging. De uitoefening van de protestantse godsdienst bleef illegaal tot het eind van het *ancien regime*, maar de individuele geloofsbeleving werd na het Verdrag van Westfalen (1648) getolereerd. Calvinisten, lutheranen en menonieten konden in de stad en het door Aken bestuurde gebied blijven wonen, hadden vrijheid van geweten in hun eigen huis, en het recht om elders kerkdiensten bij te wonen. Voor hun tolerante houding tegenover deze minderheden hadden de katholieke stadsbestuurders sterke economische motieven, omdat zij een belangrijke rol vervulden in de stedelijke handel en nijverheid. Sommige protestanten waren grote textielhandelaren, anderen waren actief in de koperfabricage. Zij waren bekend bij de Nederlandse autoriteiten omdat het koper voor de koperfabricage via Amsterdam werd aangevoerd en sommige Akense protestanten van Nederlandse afkomst waren.¹⁹

Vanaf 1649 zorgden de Nederlandse autoriteiten ervoor dat er in Vaals, op minder dan een uur reizen van de stad Aken, een legale en redelijk comfortabele plek voor de godsdienstoefeningen van hun Akense medeprotestanten bestond. De Staten-Generaal namen het leeuwendeel van de kosten voor hun rekening van de bouw van een stijlvolle hervormde kerk, ontworpen door de bekende architect Pieter Post, die ook verantwoordelijk was voor het stadhuis in Maastricht en de vergaderzaal van de Staten van Holland in Den Haag. De bouw van deze kerk, gelegen op slechts 100 meter van de grens met het Akense gebied, was een krachtig *statement*. In 1663 ontstond er een meningsverschil tussen de Akense en Nederlandse autoriteiten over de precieze locatie van de grens: Aken claimde dat de pastorie, zo'n vijftig huizen, en de voordeur van de (katholieke) parochiekerk op Akens grondgebied stonden. Als deze claim zou zijn toegewezen zou de Nederlandse overheid geen rechten meer kunnen doen gelden op de kerk en de pastorie, en de pastoor uit kunnen wijzen. In een in datzelfde jaar gesloten overeenkomst berustte de Akense magistraat in de Nederlandse eis dat de grens ongeveer honderd meter verder oostelijk diende te lopen, dwars door de pastorie. Als deel van deze overeenkomst erkenden de Nederlanders dat de katholieke pastoor gebruik kon blijven maken van de pastorie en de aan deze post verbonden inkomsten zou kunnen blijven ontvangen; de Akense stadsbestuurders beloofden dat de hervormde dominee van Vaals, ds. Wenningius, in de stad zou mogen blijven wonen.²⁰

19 Heinz Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Gütersloh 1972) 95-109; August Brecher, *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts* (Münster 1957).

20 Stadtarchiv Aachen, RA II Allgemeine Akten, inv. nr. 929; Pfarrhaus zu Vaals und dortige Grenzen, 1660-1809; W.A.J. Munier, 'Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden', *Publications: Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 136-137* (2000-01) 113-117; zie ook: J.Th.H. de Win, *De Geschiedenis van Vaals* (Vaals 1941) 56.

Aan de ene kant symboliseerde de protestantse kerk de uitbreiding van het Nederlandse gezag en daarmee het calvinisme tot in deze verre uithoek van de Republiek, en in deze zin ook de aard van de Nederlandse zeggenschap; aan de andere kant werden de grenzen van deze zeggenschap opgerekt door de kerkelijke invloed uit te breiden tot buiten de Republiek zelf, door patronage en bescherming te bieden aan buitenlandse geloofsgenoten. Net als de Silezische *Grenzkirchen* was de Nederlandse hervormde kerk in Vaals doelbewust gebouwd ten dienste van vreemdelingen, die elke zondag op vaste basis naar Vaals trokken om daar de kerkdiensten bij te wonen. Protestanten kwamen niet alleen uit Aken, maar ook uit Burtscheid, een dorp ten zuiden van Aken onder gezag van de gelijknamige abdij, en uit Eupen in het Habsburgse hertogdom Limburg. Vaals was wel de prominentste, maar niet de enige plaats waar dit gebeurde. Protestanten uit Limburg en Luik maakten op analoge wijze gebruik van kerken in Olne en Eijsden, net als Vaals enclaves van Nederlands gezag die door de Nederlanders specifiek werden gebruikt om voor calvinisten in de buurlanden mogelijkheden te scheppen voor godsdienstoefeningen.²¹

Het is wel ironisch dat de meeste inwoners van deze drie enclaves katholiek waren. Zoals bekend was de Republiek officieel calvinistisch, maar werden (andere) religieuze minderheden in de praktijk getolereerd. In bepaalde delen van de Republiek waren de katholieken in de meerderheid, met name in de zogenoemde Generaliteitslanden, zoals de Landen van Overmaas, die relatief laat door verovering bij de Republiek waren gevoegd. Dus terwijl de protestantse minderheden in Aken, Limburg en Luik onder katholieke regimes leefden, was de katholieke bevolking aan de Nederlandse zijde van de grens in de Landen van Overmaas onderworpen aan een protestants regime. Hoewel de protestantse minderheden in de buurlanden klein waren in vergelijking met de Nederlandse katholieke bevolking, was er toch een zekere symmetrie in de verhoudingen: terwijl de protestanten in de buurlanden steun kregen van de Republiek, werden de Nederlandse katholieken gesteund door de overheden daar. Deze wederkerigheid manifesteerde zich het duidelijkst tussen 1663 en 1672, toen de Republiek steeds meer belemmeringen opwierp voor de katholieken in de Landen van Overmaas om hun godsdienst uit te oefenen in hun eigen dorpen. In deze periode moesten de Nederlandse katholieken op zondagen en andere kerkelijke feestdagen eveneens *Auslaufen* naar katholieke kapellen in de aangrenzende Spaanse, Duitse en andere gebieden.²²

Uiteindelijk duurde het *Auslaufen* van de katholieken niet zo lang, want nadat de Nederlandse Landen van Overmaas in 1673 door de Fransen waren bezet, werden op hun beurt de Nederlandse protestanten onderdrukt. Toen de vrede in 1678 was hersteld, keerde de Nederlandse overheid niet onmiddellijk terug naar

21 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)* (Leeuwarden 1998). De Nederlandse autoriteiten stonden ook de Akense lutheranen en mennonieten toe in Vaals kerken te bouwen, maar deze mochten uiterlijk niet als zodanig herkenbaar zijn.

22 Katholieken uit Vaals woonden de mis bij en ontvingen de sacramenten in Gemmenich, Oirsbach, Sippenaeken, en Aken. Munier, 'Kerken en kerkgangers', 117, 133.

In 1671 werd de hervormde kerk van Vaals tegen de toren van de voormalige middeleeuwse parochiekerk gebouwd, 2011. Fotocollectie SHCL.

de *status quo ante*. In plaats daarvan herstelde zij een oudere regeling, die kort na de eerste Nederlandse verovering van kracht was geweest in Maastricht en in de Landen van Overmaas. Deze regeling was uniek in de Republiek. Overal elders waren de katholieken gedwongen ter kerke te gaan in zogenoemde schuilkerken, een soort half-clandestiene kerken, die er aan de buitenkant uitzagen als huizen, pakhuizen of schuren. In deze private omgeving, achter gesloten deuren, werd de katholieke godsdienstoefening in het algemeen met rust gelaten. Deze behandeling verschilde niet fundamenteel van die van de meeste protestante dissidente groeperingen. In de Landen van Overmaas daarentegen was het de katholieken in de jaren 1630 toegestaan hun godsdienst in alle openheid uit te oefenen en die toestand werd nu, na 1678, hersteld. In dorpen waar de gehele bevolking katholiek was, en dat waren de meeste, hadden de katholieken het exclusieve recht op het ongestoorde gebruik van de oude parochiekerk. In plaatsen waar protestanten woonden moesten zij het gebruik van de kerk delen met de katholieken in een regeling die bekend staat onder de naam 'simultaneum'.²³

23 Er waren dertien reguliere hervormde gemeenten in de Landen van Overmaas, plus diverse plaatsen waar zij onregelmatig bijeenkwamen. B. J. Kaplan, "In equality and enjoying the same favour": Biconfessionalism in the Low Countries', in: T. M. Safley (ed.), *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World* (Leiden 2011) 119-123; Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas*, 327, n. 346.

In Vaals hadden katholieken en hervormden het gebruik van de parochiekerk aanvankelijk gedeeld, maar omdat er in de tussentijd een fraaie nieuwe hervormde kerk in Vaals was gebouwd, bleven de hervormden daar kerken en lieten ze het gebruik van de oude parochiekerk aan de katholieken. Het meest opmerkelijke aan deze constellatie was dat de twee kerken, de hervormde en de katholieke, in een hoek van negentig graden aan elkaar waren vastgebouwd, met de oude kerktoren als verbinding. De klokken in deze toren werden gebruikt om gelovigen van beide kanten op te roepen ter kerke. In de jaren 1750 werd het de katholieken toegestaan op dezelfde plek een nieuwe kerk te bouwen, omdat de oude was vervallen.²⁴ Deze situatie bleef zo tot de komst van het Franse revolutionaire leger aan het eind van de achttiende eeuw.

Het feit dat zowel katholieken als protestanten in de Landen van Overmaas in het openbaar hun godsdienst konden uitoefenen en dat de religieuze minderheden niet tot een illegaal, half-clandestien bestaan waren veroordeeld, maar een kerk konden bezoeken die er ook uitzag als een kerk, met een spits en klokken om de kerkdiensten aan te kondigen, dit alles zou op anachronistische wijze kunnen worden geïnterpreteerd als een overwinning van de tolerantie. In werkelijkheid zorgde het voor enorme spanningen tussen deze twee religieuze groepen. Geen van beide kon zich afwenden en de aanwezigheid van de ander negeren; elk manifesteerde zich in de openbare sfeer en trachtte de ander te overheersen. Aangezien de katholieken zich bovendien moesten schikken in de heerschappij van een ver verwijderde protestantse staat, die elke overheidsfunctie reserveerde voor leden van de calvinistische kerk en daarmee de kleine protestantse minderheid in dit overheersend katholieke gebied met alle macht bekleedde, was het eigenlijk geen wonder dat de relatie tussen katholieken en protestanten in de Landen van Overmaas problematischer waren dan elders in de Republiek. Kleine irritaties en plagerijen waren chronisch, vooral als de twee groepen het gebruik van een kerkgebouw moesten delen. In Valkenburg bijvoorbeeld, waar de katholieken en de calvinisten beide gebruikmaakten van de kerk van Sint-Nicolaas en Barbara, klaagde de plaatselijke dominee Vrijthof in 1687 over de katholieken: 'Datse morgens en avonts met de klokken kleppren [...]; datse blijve staan in den portael der kercke en met haar spotten en andersints ons ontrusten, ter kercke indringende eer wij konnen uytkomen etc'.²⁵ Als ze de kans kregen hielden katholieken processies in de open lucht, verzorgden uitgebreide begrafenissen, en markeerden het landschap met zichtbare symbolen, zoals het prominente kruisbeeld dat boven de ingang van de katholieke kerk in Vaals hing. Van hervormde zijde werd geprotesteerd tegen deze publieke manifestaties van het katholieke geloof, en de Nederlandse autoriteiten maakten gebruik van momenten van politieke crisis (bijvoorbeeld in 1680) om materiële uitingen van het katholicisme, zoals beelden en altaars, te vernielen.

24 Mathieu Franssen, *Acht eeuwen St. Pauluskerk Vaals* (Vaals 1994) 23-27, 50.

25 Geciteerd door: W.A.J. Munier, *De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687), katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw* (Valkenburg 1985) 40.

Geweld tegen personen kwam minder vaak voor, maar om verschillende redenen in Vaals wel meer dan in andere plaatsen. Het aantal katholieke en protestantse kerkgangers was hier ongeveer gelijk, dankzij de honderden vreemdelingen die de reeds aanwezige protestanten aanvulden. Vaals werd bovendien gezien als een bastion van het protestantisme in de regio, waardoor gebeurtenissen een sterke symbolische lading kregen. Niet minder belangrijk was het feit dat Vaals direct aan de grens met Aken lag en dat katholieke militanten uit die stad gemakkelijk en straffeloos op Vaalser grondgebied konden komen. In 1738 bijvoorbeeld reageerden katholieken uit Aken op het verwijderen van beelden in Vaals: nadat de Nederlandse overheid de verwijdering van crucifixen uit het dorp had gelast, dreigden katholieken uit Aken de huizen van de hervormden te plunderen, ja het hele dorp in brand te steken en enkele hervormden in stukken te snijden. In 1750 werden drie protestantse wevers in het centrum van Vaals overvallen door een groep katholieken van de andere kant van de grens. Het incident vond plaats op een katholieke feestdag, waarop de wevers hadden gewerkt: een van de overvallers verklaarde dat zijn gezelschap de protestanten een 'lesje' had willen leren om op zulke dagen niet te werken. Een van de slachtoffers overleed aan een daarbij opgelopen hoofdwond. In 1757 schoot een Akense katholiek een vleugel af van de engel die als windvaan op de top van de Waalse kerk in Vaals stond.

Dit soort aanvallen waren niet uitzonderlijk, want de Akense katholieken hoefden de grens niet over om in Vaals kerkende protestanten aan te vallen: meestal legden zij gewoon een hinderlaag voor Akense protestanten die op weg waren naar of van de kerkdiensten in Vaals. Dit soort aanvallen vond plaats sinds er in 1649 hervormde kerkdiensten in Vaals werden gehouden. Protestanten die aan *Auslaufen* deden uit Aken en Burtscheid werden van hun kleren ontdaan en beroofd van alle waardevolle spullen die ze bij zich hadden – zelfs schoengespens werden afgepakt. Vrouwen en kinderen werden uit rijtuigen getrokken en mishandeld. Zelfs als de aanvallen geen ernstige verwondingen veroorzaakten, hoewel ook dat voorkwam, waren ze krachtige daden van religieus geweld die de slachtoffers ontkeerden en intimideerden.

Zulke aanvallen waren gedurende lange tijd sporadisch voorgekomen, tot in 1762 een bijzonder incident uitgroeide tot een regionale affaire.²⁶ Het begon als een dispuut over een kind van een gemengd gehuwd echtpaar: de vader, Heinrich Mommertz, was een katholiek uit het Akense gebied, en de moeder, Sara Maria Erffens, was een calviniste uit Vaals. De echtelieden hadden elkaar ontmoet in Burtscheid, waar Heinrich werkte en Sara enige tijd woonde; hun huwelijk was dus het product van de samenhangende economische en sociale netwerken in de regio als geheel, die de grenzen tussen territoria en geloven

26 Dit incident is het uitgangspunt van mijn te verschijnen boek, *Cunegonde's Kidnapping: A Tale of Religious Conflict in the Age of Enlightenment* (Yale University Press). De belangrijkste bronnen voor dit incident bevinden zich in het Nationaal Archief in Den Haag en in het Regionaal Historisch Centrum Limburg, met aanvullende bronnen in het Stadtarchiv Aachen en het Landeskirchliches Archiv Düsseldorf.

De voormalige Evangelisch Lutherse kerk aan het Von Clermontplein in Vaals, thans onderkomen van het Museum De Kopermolen, 2011. Fotocollectie SHCL.

doorkruisten.²⁷ Het meningsverschil ging over de vraag of de pasgeboren baby gedoopt zou moeten worden in vaders of in moeders kerk - geen ongebruikelijk conflict in gezinnen van gemengd gehuwden. In dit geval nam het conflict echter een ongebruikelijke wending, toen Heinrichs zuster Cunigunda op 14 april 1762 de baby trachtte te kidnappen. Terwijl de doopplechtigheid in de Vaalser hervormde kerk aan de gang was, stormde zij de kerk binnen, probeerde de baby los te rukken uit de armen van de peetmoeder en ermee weg te rennen. Het was haar bedoeling het kind naar de lokale katholieke kerk te brengen om het daar te laten dopen. Deze vergeefse poging resulteerde in de onmiddellijke arrestatie van de jonge vrouw. Haar dreigende bestraffing leek onvermijdelijk, toen er van over de grens werd ingegrepen door een gewapende groep katholieke jongeren uit het Akense gebied. Zij vielen Vaals binnen, joegen de dorpswachten uiteen, bevrijdden Cunigunda uit haar gevangenschap, en brachten

27 Noot van de vertaler: zie hierover ook: Ad Knotter, 'Land van heel veel grenzen. Territorialiteit en textiel-industrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', te verschijnen in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg: een geschiedenis II* (LGOG 2014).

haar in veiligheid (hoopten ze) aan de andere kant van de grens. Drie dagen later kwam dezelfde groep, bestaande uit veelal ongeletterde boerenknechten, opnieuw naar Vaals om de autoriteiten daar uit te dagen door een militaire schijfnoefening te houden in de hoofdstraat van het dorp.

Overbodig te zeggen dat dit bij de Nederlandse autoriteiten niet in goede aarde viel. Zij reageerden door een compagnie soldaten te sturen en iedereen van wie zij betrokkenheid vermoedden te vervolgen, waaronder ook de katholieke pastoor van Vaals, Johannes Wilhelmus Bosten, die zij aanwezen als de aanstichter van de gebeurtenissen. De arrestatie van pastoor Bosten in december 1762 lokte een compleet oproer in Aken uit. Als vergelding voor zijn arrestatie en gevangenneming, begonnen de Akense katholieken een nieuwe reeks gewelddadige aanvallen op protestanten die naar Vaals trokken; een van hun slachtoffers, een lutheraan uit Burtscheid, overleed aan zijn verwondingen. De Nederlandse autoriteiten reageerden door in 1764 alle katholieke kerken in 's-Hertogenrade te sluiten. Toen daartegen weer protesten kwamen van katholieke landsheren uit de buurt, werd de hele regio in een staat van beroering gebracht.

Besluit

Wat kunnen wij hieruit concluderen over de betekenis van politieke grenzen voor de relaties tussen mensen van verschillende geloven in Vaals en in vroegmodern Europa in het algemeen? Michael Walzer heeft de internationale verhoudingen tussen natiestaten gekarakteriseerd als een 'regime of toleration'. Naar de mate waarin staten elkaars soevereiniteit erkennen, hetzij uit principe of uit zwakte, tolereren zij alles wat er binnen de grenzen van de andere staten gebeurt.²⁸ Dat ging ook op voor de godsdienstige praktijk in de vroegmoderne wereld: overheden die het principe van *cuius regio eius religio* accepteerden, hetzij expliciet, hetzij alleen feitelijk, berustten in de overheersing van wat zij beschouwden als 'ketterij' in andere dan hun eigen land. Hoewel dit voor de Landen van Overmaas niet als zodanig formeel werd vastgelegd in verdragen als het Partagetractaat van 1661, gold deze situatie overduidelijk ook in het geval van de Nederlandse Republiek en zijn katholieke burenen. In dit licht bezien lijkt het principe van *cuius regio* niet het toonbeeld van intolerantie waarvoor het vaak wordt gehouden, maar voor een praktijk van een bepaald soort tolerantie, die religieuze diversiteit in zijn waarde liet en beschermde – zolang die de politieke grenzen in acht nam.

Het geval Vaals toont aan dat de nabijheid van een staat met een andere officiële godsdienst het voortbestaan van een afwijkende religie in die staat mogelijk maakte en stimuleerde, aangezien dissidenten konden profiteren van de patronage en de bescherming van nabije overheden met hetzelfde geloof, van kerken en andere kerkelijke hulpmiddelen in de buurlanden, en, indien nodig, van die buurlanden als uitwijkplaats. Door de aanwezigheid van de grens

28 Michael Walzer, *On Toleration* (New Haven 1997) 19-22.

fungeerde Vaals en omgeving als een soort religieus grensgebied, dat zich uitstrekte tot enkele uren gaans aan beide zijden van de grens. In deze grenszone was het voor dissidente groeperingen in elk van beide staten fysiek mogelijk op vaste basis gebruik te maken van godsdienstige faciliteiten in de buurlanden. In het geval van Aken maakte de stad als geheel deel uit van deze grenszone, zodat er geen sprake was van centrum en periferie, zoals ook het geval was in andere kleine of sterk versnipperde bestuurlijke eenheden, zoals de Pfalz. Buurlanden als Aken en de Landen van Overmaas konden zelfs een symbiotische relatie ontwikkelen voor zover de aangeboden kerkelijke faciliteiten in de buurlanden van belang waren om officieel niet toegelaten dissidente groepen toch vast te houden, als men dit van belang vond, met name – zoals in het Akense voorbeeld – om economische redenen.²⁹ Op die manier konden zowel overheden als dissidente groepen gebruikmaken van het principe van *cuius regio* en tegelijk de nabijheid van een relevante grens aangrijpen om dit principe te schenden en te overtreden. Het *cuius regio* principe werd daardoor, bij wijze van spreken, even poreus als de grenzen van vroegmoderne staten zelf. Noch het principe, noch de grenzen waren alleen maar afsluitend en beperkend; integendeel, zij schiepen mogelijkheden door alternatieve vormen van godsdienstvrijheid aan te bieden voor gewone mensen die er anders niet zouden zijn geweest.

[Vertaling: Ad Knotter]

29 De hier genoemde symbiose verschilt van die genoemd door Venard in zijn studie van Avignon, namelijk dat de mogelijkheid van de ene staat om zich te ontdoen van dissidenten afhankelijk was van de nabijheid van een staat die bereid was hen als vluchtelingen op te nemen. Venard, 'Mosaïque politique, carrefour culturel et frontières confessionnelles'; zie ook: Kaplan, *Divided by Faith*, hfdst. 6.